

IVO POSPÍŠIL

PROBLÉMY LITERÁRNÍ TEORIE (NAD KNIHAMÍ A KONCEPCEMÍ)

Abstrakt

Autor článku analyzuje a sumarizuje některé novější příručky z teorie literatury z prostředí ruského, ukrajinského, slovenského a slovinského, poněkud i německého a dílem i klíčového polského a dochází k závěru, že integrace genologie jako autonomní literárněvědné disciplíny do konceptu literární vědy obecně a literární teorie zvláště je na samém počátku, nehledě na existenci speciálního časopisu *Zagadnienia rodzajów literackich*, desítek slovníků a stovek knih a studií.

Abstract

The author of the article analyzes and summarizes some recent handbooks from the sphere of theory of literature out of the Russian, Ukrainian, Slovak, Slovene, partly also German and the dominant Polish environments and comes to the conclusion that the integration of „genology“ (genre studies) as an autonomous discipline in the concept of literary scholarship in general and literary theory in particular finds itself in the very beginning in spite of the existence of the special periodical *Zagadnienia rodzajów literackich*, tens of dictionaries and hundreds of books and studies.

Klíčová slova

teorie literatury ■ genologie ■ komparatistika ■ Paul van Tieghem ■ *Zagadnienia rodzajów literackich* ■ polská a jiná centra literární genologie ■ složitý proces integrace genologie do literární teorie

Key words

theory of literature ■ „genology“ (genre studies) ■ comparative studies ■ Paul van Tieghem ■ *Zagadnienia rodzajów literackich* ■ Polish and other centres of literary genre studies („genology“) ■ complicated process of the integration of „genology“ (genre studies) in the theory of literature

Ukazuje se, že genologie se dostala spíše do polohy módního žargonu, jímž se dnes operuje, ale její funkce v literární vědě často zůstává tam, kde byla v 19. století, snad i dříve: v tradiční historické nebo teoretické poetice. Jestliže jsme v některých studiích a knihách psali nejen o vývoji, tedy minulosti genologie, a jejím současném stavu také ve smyslu nezbytí obnovy literárněvědné diachronie zatlačované ve 20. století imanentními metodami, o nutnosti

integrovat gender studies, feministickou kritiku, multikulturalitu, antropologii a areálovost, ovšem s rozumem, bez módní hyperbolizace¹, měli jsme na mysli také pozici genologie v moderním či postmoderním konceptu literární vědy konce 20. a počátku 21. století, její místo v poetice a nových přístupech. Již letmý pohled ukazuje, že genologie svou polohu ve struktuře literární vědy jakož i literárněvědného myšlení vůbec teprve hledá a je to podivné již vzhledem k tomu, že je zde desítky let, má své tiskové orgány a okruhy vydavatelů, badatele, kteří se jí léta systematicky věnují.

Začněme u samotného pojmu, který dodnes činí řadě studentů, ale i kolegů, tedy často přímo literárních vědců, potíže, neboť jej zaměňují s geneologií: je to za posledních čtyřicet let, kdy tento jev sledují, takřka anekdotické. Kuriózní byla jedna recenze na mou knihu (myslím Labyrint kroniky z roku 1986), v níž se tato záměna realizovala důsledně, i když v knize se mluví o „genologii“: ať už to napsal autor nebo to změnila redakce podle pravidla „co neznám, neexistuje“ (neboť novináři, maminka a pan režisér vědí všechno lépe), je to příznačné v tom smyslu, že se tento pojem zjevně nevžil – a je to možná chyba i jeho autora P. van Tieghema, neboť podcenil možnost záměny u kořene tak frekventovaného (genus, genera, genetika, geneze, genealogie, genologie), nemluvě

¹ Viz naše dávné i nedávné genologické knihy a studie, mj.: Ruská románová kronika. Brno 1983. Labyrint kroniky. Brno 1986. Genologické pojmy a žánrové hranice (problém tzv. románové kroniky) Slavia 1981, seš. 3–4, s. 381–389. Genologie – výhledy a úskalí. Čs. rusistika 1981, č. 2, s. 66–69. Genologie a proměny literatury. Brno 1998. Ključevyje problemy sovremennoj genologii i koncepcija »žanrovogo objema«. In: Litteraria Humanitas - genologické studie I., Brno 1990, s. 47–58. Problém genologických koncepcí. Slovenská literatúra 1988, č. 4, s. 298–313. V. G. Bělsinskij a genologické aspekty literární kritiky. Slavica Slovaca 1988, s. 132–137. Slovenský literárněvědný trojúhelník: komparatistika – genologie – translatologie. In: Brněnská slavistik a česko-slovenské vztahy. Editor: Ivo Pospíšil. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Brno 1998, s. 45–58. Barokní literatura z pohledu komparativně genologické slavistiky. K barokologickým studiím Milana Kopeckého. Slavia 1998, roč. 67, seš. 3, s. 349–356. Integrovaná žánrová typologie (Komparativní genologie). Projekt – metodologie – terminologie – struktura oboru – studie. Hlavní autoři: Ivo Pospíšil – Jiří Gazda – Jan Holzer. Editor: Ivo Pospíšil. Masarykova univerzita, Brno 1999. Žánrové metamorfózy v středoevropském kontextu, sv. I. (spoluautor Libor Pavera). Istenis, Brno 2003, (Na úvod, spolu s Liborem Paverou, studie Literární žánry a genologie: jistoty a hledání, s. 8–36, Kronika, s. 47–52, Cestopis jako faktor dynamizace, pohybu poetiky a žánrových systémů, s. 70–79). Problémy a souvislosti současné genologie. Studia Moravica II. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Facultas Philosophica, Moravica 2, Universitas Palackého v Olomouci, Olomouc 2004, s. 29–46. Genologie a žánrovost. In: Významové a výrazové přeměny v umění 20. století. FF Prešovské univerzity, Prešov 2005, s. 111–131. Brnenská škola literaturnej komparativistiky i genologii/žanrologii i areálnoje izučenjeje slavistiky: jeje istoki v kontekstual'nych svjazach. In: Izučavanje slovenskih jezika, književnosti i kultura kao inoslovenskih i stranich. Red. Bogoljub Stanković. MAPRJAL, Slavističko društvo Srbije, Beograd 2008, s. 278–293. Aspekty i konteksty transformacij gatunkowych (refleksje i komentarze). In: Awangardowa encyklopedia czyli Słownik rozumowany nauk, sztuk a rzemiosł różnych. Prace ofiarowane Profesorowi Gregorzowi Gaździe. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2008, s. 27–42.

o stejném původu slova „žánr“ (franc. genre). Charakteristické také je, že se slovo ujalo pouze v prostředí polském, slovenském, českém, zřídkačdy německém (spíše Gattungstheorie), ale nikdy francouzském, kde vlastně vzniklo.

Proto také řada „normativních“ příruček, tedy učebnic poetiky a literární teorie tento pojem vůbec nezná nebo znát nechce.

Vezměme si k dispozici některé „normativní“, tedy učebnicové texty z teorie literatury a několik novějších slovníkových, encyklopedických prací, především slovanské provenience, kde by se genologie jako taková, resp. výrazné žánrové aspekty literatury mohly objevit. Nejnovější uznávaná ruská *Teorie literatury* (Natan Davidovič Tamarčenko, Valerij Igorevič Tjupa, Samson Naumovič Brojtman)², nahrazuje slavné Wellkovo a Warrenovo „extrinsic“, a „intrinsic“ v prvním dílu dvojmím pojetím literatury: jako „rodem“ činnosti a produktem činnosti. Rod představuje obecné a vnější vztahy umění, tj. jeho sémiotickou povahu, znakovost, estetickou a komunikativní funkci, a tzv. paradigma uměleckosti (reflektivní tradicionalismus, kreativismus, modernismus). Literatura jako produkt činnosti obsahuje teoretickou poetiku a především novou teorii slova, poezii, prózu a strukturu literárního artefaktu, kam autoři zařazují „svět hrdiny“, umělecký čas, prostor a událost, syžet a fabuli, něco ze syžetologie a naratologie, přičemž dosti místa je tu věnováno tzv. hrdinovi a systému postav, autorské pozici a typu díla. Dále následuje to, co do genologie patří, tj. rod, žánr a styl. Rodem autoři rozumějí epiku, drama a lyriku (v tomto pořadí). Žánry jsou stereotypně součástí rodů (tedy nic zásadně nového). O genologii nebo „žanrologii“ jako samostatné disciplíně literární vědy se tu nehovoří, specifický žánrový pohled absentuje.

Praktická poetika, jejímž autorem je Igor Vladimirovič Fomenko³, známý specialista na cyklizaci v týmu druhdy magdeburského, marburského a nyní giessenského profesora Reinharda Iblera⁴, definuje praktickou poetiku jako úhel pohledu na výpověď v krásné (umělecké) literatuře⁵; praktickou poetiku, která tvoří trojici s poetikou teoretickou a historickou, můžeme definovat jako obor stojící na pomezí literární vědy a jazykovědy, jejímž základem je typicky

2 N. D. Tamarčenko, V. I. Tjupa, S. N. Brojtman: *Teorija literatury I. Teorija chudožestvennogo diskursa. Teoretičeskaja poetika. II. Istoričeskaja poetika*. Academia, Moskva 2007.

3 I. V. Fomenko: *Praktičeskaja poetika*. Akademija, Moskva 2006.

4 Viz Reinhard Ibler (Hrsg.): *Zyklusdichtung in den slavischen Literaturen. Beiträge zur Internationalen Konferenz, Magdeburg, 18.–20. März 1997. Vergleichende Studien zu den slavischen Sprachen und Literaturen, Bd 5*, herausgegeben von Renate Belentschikow und Reinhard Ibler. Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Wien 2000. Reinhard Ibler (Herausgeber): *Der russische Gedichtzyklus. Ein Handbuch. Beiträge zur slavischen Philologie*, herausgegeben von Wilfried Potthoff. Universitätsverlag Winter, Heidelberg 2006, 556 S. Viz naši recenzi: Проект русского поэтического цикла – ответы и новые вопросы. SPFFBU, X 10, *Slavica Litteraria*, s. 172–173.

5 Tamtéž, s. 4.

ruské zkoumání slova (logos) jako auktorialního znaku (slova plnovýznamová, služebná) a poetiky umělecké výpovědi, včetně Bachtinovy dialogičnosti a konstrukce textu (tekstopostrojénie), cyklizace a frekvenčních slovníků. K hranicím žánru tedy „praktická poetika“ v pojetí I. Fomenka nedospívá.

Poněkud školometská *Teorie literatury* Emilie Jakovlevny Fesenkové⁶ o žánrech sice pojednává v samostatné rozsáhlé kapitole, ale o genologii nic neví: její dělení rodové vychází ze starého L. Timofejeva⁷, tedy rusky na „rod“, „vid“ a „žanr“, přičemž v prvním případě jde o aristotelovský rod, v druhém o náš žánr a v třetím o žánrový typ (např. psychologický román) – výběr literatury o žánrech je velmi omezený, spíše rusofonní; jde se tradičně až ke G. W. F. Hegelovi a V. G. Bělinškému, vyskytuje se tu i slavný B. O. Korman z Iževska, který se žánry zabýval na pozadí autora (1974), ale jinak nihil novi sub sole.

V novém *Tezauru estetických výrazových kvalit* Lubomíra Plesníka a kolektivu⁸, který dále rozpracovává známé binární opozice F. Mika, se nejbliže genologickým kategoriím nachází tzv. zážitkovost výrazu v oddíle *Druhá špecifikácia zážitkovosti výrazu*, kde však jde spíše o druhy umění (slovesnost výrazu, veršovost výrazu), tedy v podstatě o to, čemu R. Jakobson říkal pro literaturu „literárnost“, a aplikováno na další druhy umění třeba hudebnost, filmovost apod. O genologii se tu nic nepraví, je to již jiný diskurs.

Čekali bychom, že se žánrový či genologický aspekt objeví v příručkách komparatistických, jak se to kdysi projevilo v slavném prešovském sborníku z roku 1973.⁹ V reprezentativní ukrajinské učebnici srovnávací literární vědy Vasyly Budného a Mykoly Il'nyckého¹⁰ jde přímo o oddíl Komparatyvna genologija. Je však poněkud šokující, že kromě odkazů na T. Todorova, J. Cullera, N. Frye aj. (F. Brunetière) tu není ani slovo o tom, kdo slovo „genologie“ vynalezl, ani o polské genologii, která mi zakládací význam, tedy ani o jediném evropském genologickém časopise *Zagadnienia rodzajów literackich*.

Reprezentativní slovinská publikace o komparatistice z pera Toma Virka¹¹ je zase orientována historicky a metodologicky, sleduje vývoj a hlavní okruhy literární komparatistiky, včetně jinakosti a literární historie, naratologie, teleologie apod., že tu na žánrovost nezbude místa. Ani v knize Marijana Doviće

⁶ E, J. Fesenko: *Teorija literatury*. Fond „Mir“, Akademičeskij Proekt, Moskva 2008.

⁷ Např. jedno z novějších vydání: L. I. Timofejev: *Osnovy teorii literatury*. 5-oje izdaniye, ispravlennoje i dopolnennoje. Prosveščeniye, Moskva 1976.

⁸ Lubomír Plesník a kolektiv: *Tezaurus estetických výrazových kvalit*. Ústav literárnej a umeleckej komunikácie, Filozofická fakulta, Univerzita Konštantína Filozofa, Nitra 2008.

⁹ Viz *Komparatistika a genológia*. Acta facultatis Universitatis Šafarikanae. Literárnovedný zborník. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava 1973.

¹⁰ Vasyly' Budnyj – Mykola Il'nyckyj: *Porivnjal'ne literaturoznavstvo*. Vydavyčyj dim Kievo-Mohyljans'ka akademija, Kyjiv 2008.

¹¹ Tomo Virk: *Primerjalna književnost na prelomu tisočletja*. Kritični pregled. Založba ZRC, ZRC SAZU (Studia litteraria), Ljubljana 2007.

Slovinský spisovatel se bohužel nevěnuje žánrovosti patřičná pozornost¹²; zato tu najdeme pojednání o cenzuře a empirické literární vědě, modelu literárního díla apod., okruzích, jimž se autor věnoval také jinde.¹³

V populární ukrajinské příručce¹⁴, která by mohla doložit, jak hluboko se žánrové problémy vryly do vědomí učitelů literatury, se vyskytuje toliko slovo „žánr“ a je definováno tradičně, aniž by se tu zachytily nějaké změny oproti Aristotelovi nebo klasicistickému konceptu.

O něco radostnější je situace žánru v antologii (chrestomatii) historické poetiky S. N. Brojtmána.¹⁵ Má to svou logiku, neboť žánry jsou regulérní součástí historické poetiky odjakživa, v Rusku přinejmenším od časů A. N. Veselovského. V partii o žánrech najdeme přirozeně právě jeho text ze tří kapitol (Tri glavy iz istoričeskoj poetiki – slov. překlad *Historická poetika* z pera Jána Komorovského vyšel v Bratislavě roku 1992), kde najdeme někdejší marxistku Olgu M. Frejdenbergovou (poetika syžetu a žánru), P. A. Grincera (staroindický epos), M. M. Bachtina (epos a román), kus studie L. S. Melichova a V. N. Turbina o Lermontovových poemách, práci V. A. Grečněva o „světu Puškinovy lyriky“. Je to dost málo, i když je zřejmé, že šlo výlučně o ruskou literární vědu: mimo zůstal např. G. N. Pospělov a L. Černěcová a jejich pokusy o reformu žánrové systematiky, nemluvě o dalších desítkách textů, které byly vskutku genologické/žánrologické). Jinak řečeno: uvedené texty v této jistě užitečné chrestomatii svědčí o tom, že problematika žánrů se stále jeví doménou poetiky historické, resp. teoretické, ale nikoli samostatné disciplíny zvané genologie – o té je známo pramálo, rozhodně nevešla do pevného povědomí ani 70 let od vzniku tohoto slova u P. van Tieghema.

Ani v programovém ukrajinském sborníku o evropské melancholii a ukrajinském okcidentalizmu¹⁶ nenajdeme speciální zření k evropskému nebo středoevropskému žánrovému povědomí, které se projevilo např. u Hryhorije Skovorody nebo Ivana Kotljarevského, nemluvě o neoklasicích, tedy ukrajinské moderně, i když tu najdeme reminiscence o pouti do Říma, ohlasy Ortegy y Gasset, touhu po střední Evropě, koncepce J. Andruchovyče a O. Zabuž-

¹² Marijan Dović: Slovenski pisatelj. Rozvoj vloge literarnega proizvajalca v slovenskem literarnem sistemu. Záložna ZRC, ZRC SAZU (Stuaid litteraria), Ljubljana 2007.

¹³ Týž: Sistemske in empirične obravnave literature. Ljubljana 2004. Dović také organizoval mezinárodní komparatistické kolokvium Literatura in cenzura (Literatura a cenzura) v Lipici roku 2007.

¹⁴ Svitlana Mykolajivna Olifirenko, Vadym Volodymyrovič Olifirenko: Universal'nyj literaturnyj slovnyk-dovidnik. Donec'k 2008.

¹⁵ Samson Naumovič Brojtmán: Istoričeskaja poetika: Chrestomatija-praktikum. . Učebnoje posobije.. Akademiya, Moskva 2004.

¹⁶ Jevropejs'ka melancholija. Dyskurs ukrajins'kogo okcidentalizmu. Vydavnyčyj dim „stylus“, Kyjiv 2008.

kové, postkoloniální resentment, evropský mesianistický ideál, a ideál „velké literatury“.

Vyplyvá z toho nějaké poučení? Především to, co je dávno známo: literární věda patří k nejkonzervativnějším humanitním disciplínám a není to charakteristika jen záporná; jistý konzervatismus brání zavádění krátkodechých a nefunkčních definic a termínů a uvádění systematiky do chaosu. Na druhé straně jsou jevy, které se do literární vědy inkorporovat musí; často se to děje ve sféře metod a metodologie, ale méně vy vytváření nových nebo staronových disciplín: někde se objeví syžetologie, jinde naratologie, občas areálová nebo zónová studia, ale problematika žánrů se málokdy vykládá z přísně genologického hlediska, tj. že žánry jsou sice součástí poetiky, ale současně že je to osobité prizma, jímž může být komplex literatury nahlížen vcelku, holisticky, že to není jen běžný tvar, ale způsob vidění, nazírání, něco, co je před dílem, ale i v díle a po díle, že je to současně kategorie recepční apod. Jinak řečeno: autoři kdysi mnou kritizované české „encyklopedie literárních žánrů“¹⁷ mají nakonec vlastně pravdu: netřeba se genologií nijak vzrušovat, žánry zůstávají prostou součástí teoretické a historické poetiky jako za Aristotela.

Možná je touto situací vinna sama genologie a genologové, kteří jsou ve svém genologickém ghettu příliš uzavření, že málokdo se například odváží vytvořit nějakou obecnější knihu, kde by genologie dostala určitou nověji vymezenou pozici, a dostala se tak jako výlučná disciplína do širšího povědomí. Největší chybou je ovšem to, co jinde nazývám disperzí a míjením: ani genologové v Polsku jeden druhého nerespektují. Kromě tradičního centra lodžského, dříve i vratislavského (wrocławského) jsou tu zájmové genologické skupiny leckde jinde, snad na každé větší univerzitě, kde se pěstuje literárněvědná polonistika nebo slavistika (jiné filologie genologii poněkud míjejí), ale lodžské centrum v nich není jaksi přítomno: totéž lze ostatně pozorovat na Slovensku, ale i v českém prostoru; genologové o sobě nevědí, nebo spíše vědět nechtějí. Tato rozptýlenost a existence více autoritativních diskursů není jen šokující; bez vědomí širších souvislostí a heterogenity konceptů genologie nelze zajistit ani specifické žánrové vidění literatury, jehož hodnota byla nejménou uznána a není třeba ji znovu dokazovat. Ani uvedeným konzervatismem literární vědy tento stav nelze zdůvodnit. Polští fenomenologové stáli u zrodu novější fáze genologie a polská genologie z Lodže představuje metodologický a materiálový vrchol genologie světové: úspěšné pokusy o syntézu v časopise *Zagadnienia rodzajów literackich*, v slovníku, jenž tam od konce 50. let 20. století vycházel, a koneckonců v skvostném *Slovníku literárních rodů a žánrů* v redakci Grze-

¹⁷ D. Mocná, J. Peterka a kol.: *Encyklopedie literárních žánrů*. Paseka, Praha – Litomyšl 2004. Viz naši rec.: *Encyklopedie literárních žánrů a její otazníky* *Slavica Litteraria*, X 8, 2005, s. 221–223.

gorze Gazdy a Słowini Tynecké-Makowské, to výmluvně dokládají.¹⁸ Jestliže z pera polských teoretiků literatury se brněnské genologické škole, jak tam byla pojmenována, dostalo také jistého uznání¹⁹, je o to víc nutno brát její výsledky v úvahu. Snaha integrovat genologii a výsledky její práce od konce 30. let 20. století tedy ztěžka, pomalu, ale přece jen pokračuje.

18 Słownik rodzajów i gatunków literackich. Pod redakcją Grzegorza Gazdy i Słowini Tyneckiej-Makowskiej. Universitas, Kraków 2006.

19 Viz Edward Kasperski (Warszawa): Przyszłość i zasady genologii. O czeskiej szkole genologicznej z Brna. Zagadnienia rodzajów literackich, tom XLII, zeszyt 1-2 (83-84), Łódź 1999, s. 181–196.

